

Scheiling Péter

Az újhartyáni német telepítés a belső migráció tükrében (rövidített változat)

A Grassalkovich család telepítési tevékenysége

Újhartyán nagyközség Pest megyében, 43 km-re a fővárostól, az M 5-ös autópálya Dabas-Pilis leágazásánál. A falu a középkorban is lakott volt, de a török hódoltság alatt teljesen elnéptelenedett. Újhartyán azon magyarországi települések közé tartozik, melyek a 18. században dunai sváb lakossággal népesültek be.

A németek tervszerű letelepítése, először főként Pest és Buda környékén, már 1686, Buda török uralom alóli felszabadulása után megindult. Magyarország első újkori német települései a következő években jöttek létre: Budajenő 1686, Pilisvörösvár 1692, Dunaharaszti 1694, Pilisborosjenő 1696, Budakeszi 1698, Üröm 1699.¹ A németek betelepítésének gondolata Kollonics Lipót *Einrichtungswerk* című művében fogalmazódott meg.² I. Lipót 1689-es királyi telepítési rendelete pedig összegezte azokat az elveket, melyek alapján a Magyarországra vándorlókkal szerződéseket kötöttek.³

Újhartyán betelepítése a Grassalkovich grófi család nevéhez fűződik. I. Antal (1693-1771) a Felvidéken, Nyitra megyében született, és jogot tanult. Politikai tevékenységéért III. Károly bárói, 1743-ban Mária Terézia pedig grófi címet adományozott neki.⁴ 1730-ban szerezte meg Kakucs, Kerekegyház és Szent Dienes pusztákat. Uradalma Pest városa körül 135 000 katasztrális holdon terült el.⁵ 1744-ben Gödöllőn építtette fel kastélyát barokk stílusban.

Grassalkovich a gödöllői uradalom falvai közül többet is német telepésekkel népesített be. Ezek közé tartozott Soroksár, Vecsés és Újhartyán, melyek különös virágzásnak indultak, és az uradalom legjobb módú falvai lettek.⁶ Soroksár első telepesei a dunaharaszti plébánia anyakönyvei alapján már az 1710-es évek végén megjelentek. Az igazi betelepülési hullám azonban az 1730-as és 1740-es évekre esett. Grassalkovich Antal szerződést kötött a soroksári

gazdával, Forster Jakabbal, amelyben megbízta őt a község újjátelepítésével. Soroksár hamarosan az uradalom legnagyobb települése lett.⁷

Újhartyánt 1765-ben telepítette be Grassalkovich Antal. Az első lakosok, akik nagyobb részben németek, kisebb részben magyarok és szlovákok voltak, ebben az évben jelentek meg a sári plébánia anyakönyveiben „ex Hartian” megjelöléssel. I. Grassalkovich Antal halála után özvegye, Klobusicky Teréz fejezte be a telepítést. A falu 1772-től szerepel a feudális összeírásokban. Az újhartyáni templomot 1776-ban építették, és egy évvel később Szent Borbála tiszteletére szentelték fel. 1780-ban a jobbágytelkek száma alapján a község az uradalomban már az ötödik legnagyobb település volt.⁸ II. Grassalkovich Antal (1734-1794) idejére esik Vecsés és Örkény németekkel való benépesítése.⁹ III. Grassalkovich Antal (1771-1841) pazarló életmódot folytatott, és eladósodott. Az ő halála után a gödöllői uradalom felbomlott.¹⁰

A másodlagos települések kérdése

A magyarországi németiséggel foglalkozó szakirodalmat régóta foglalkoztatja a kérdés, hogy egy-egy település lakossága Németország mely részéből, mely konkrét helységeiből érkezett. Schmidt Henrik nyelvész a magyarországi német nyelvjárásokról írt tanulmányában a következőt mondja: „Ki ne szeretné tudni, honnan érkezett családja? Hol van az a ház és tájék, ahol egykoron ősei éltek, alkottak, és dolgoztak, a nagyhatalmú természet szépségeinek és adományainak örvendtek, illetve szeszélyeit szomorú szívvel viselték?...Ahogy a szülők iránti szeretet, és a talán már rég elhunyt édesanyára való emlékezés minden jó gyermek szívében örökké él, ugyanígy jelen van minden emberben a vágy, hogy megtudja, hol ringott ősei bölcsője.”¹¹ A legtöbb esetben Dél-Németország, Fekete-erdő és Svábföld szerepelnek válaszként. A valóságban viszont a Magyarországra érkezett németiség nem volt egységes. Nemcsak svábok, hanem bajorok, osztrákok, frankok, elzásziak és lotaringiaiak is voltak közöttük.¹²

Újhartyán történetét Kökényesi Imre 1980-ban egy monográfiában már feldolgozta.¹³ Az újhartyániak eredetét illetően a következőképpen ír: „...a 30- 40 bátor család 1764. tavaszán Grassalkovich hirdetményére, valamint ágensei ígéretésére hajóra szállt valahol Németországban és Soroksáron kötött ki, hogy még ebben az évben hozzálásson Hartyán puszta feltöréséhez kb. ugyanennyi magyar és feleannyi szlovák sorstársával együtt.”¹⁴

Az újhartyáni telepések nevei közül azonban sok megtalálható a pest környéki német falvak 18. századi összeírásaiban. Az alábbi dolgozat feltevése szerint ez arra enged következtetni, hogy a községet benépesítő németek nem közvetlenül Németországból érkeztek, hanem a környező falvakból. Szakirodalmi elnevezéssel élve Újhartyán úgynevezett „leánytelepülés” vagy „másodlagos település”. Népségét olyan magyarországi helységekből nyerte, ahol már korábban megtelepedett a németiség. A feltevés történeti háttére az a tény, miszerint a 18. század utolsó harmadában már igen ritkák voltak azok a magánföldesúri telepítések, amelyek közvetlenül Németországból hoztak telepéseket.¹⁵ Ennek az egyik oka az volt, hogy a külföldi telepések behozatala igen költségessé vált. A kamara 1768-ban már a kincstári birtokra is a belföldiek telepítését ajánlotta, mert az olcsóbb volt.¹⁶ (Ennek ellenére állami telepítések révén még számos falu Németországból nyerte lakosságát, mint pl. Dunakömlőd és Németkér az 1780-as években.)¹⁷ A másik ok pedig az volt, hogy a németországi földesuraktól kérvényezni kellett alattvalóik elengedését, azok viszont sok esetben kivándorlási tilalmat rendeltek el, mint 1756-ban Donaueschingen kormányzója¹⁸, 1764-ben Nassau-Saarbrücken fejedelme¹⁹ vagy 1766-ban a trieri választófejedelem²⁰. Tehát igen nehéz volt a korszakban telepéseket szerezni.

Pest környékén számos másodlagos német település létezik, melyek mind a 18. század második felében, illetve a 19. század elején jöttek létre. Ezek sorában Újhartyán volt az első (1764). Közéjük tartozik még a már korábban említett Örkény (1783) és Vecsés (1786). Ceglédbercelt, mint állami tulajdont II. József 1785/87-ben Hannoverből származó evangélikus németekkel telepítette be. A falu lakossága azonban egy kolerajárvány következtében kihalt. 1791-ben érkeztek új, immáron katolikus német telepesei, mégpedig

Pest megye különböző falvaiból.²¹ Fegyverneket még később, az 1830-as években telepítették be a Szapáriak, szintén a környékről.²²

Az újhartyáni németek eredete

A dolgozat célja, hogy felkutassa a község alapítóit, odaérkezésük időpontját behatárolja. Ott, ahol ez lehetséges, meg kívánja mutatni, hogy mely szomszédos német községekből érkeztek, ami által a település másodlagos volta is igazolást nyer. Mindezzel összefüggésben megvilágításba kerül a Pest környéki német falvak közti belső migráció mérete a 18. század utolsó harmadában. A dolgozat az első fél évszázad népességét vizsgálta meg, akik 1764 és 1813 között éltek a községben. Ennek oka, hogy Újhartyán benépesülése 1764 után igen hosszú időn keresztül ment végbe. Az ide érkezők közül igen sokan néhány évnyi itt tartózkodás után továbbvándoroltak, helyükre pedig újabb telepések érkeztek. Számos olyan család van, amelyik csak a község második, harmadik vagy negyedik évtizedében költözött Újhartyánba.

Az újhartyáni telepésekre vonatkozóan az első név szerinti összeírás 1828-ból, a betelepülés utáni 65. évből való. A korábbi időszak egyetlen forrását az anyakönyvek jelentik. Általuk név szerint megismerhetők az itt élők. A matrikuláknak ilyen módon rendkívüli jelentősége van a kontinuitás megteremtésében. A dolgozat csak azokkal a német vezetéknevű lakosokkal foglalkozik, akik az anyakönyvekben szerepelnek. Újhartyánnak 1779-től van önálló anyakönyvvezése, a korábbi időszak adatai a sári plébánia anyakönyveiben találhatóak.

A lakosok családonként kerültek rendszerezésre, és ábécérendben követik egymást. A fél évszázad minden családja, akinek gyermeke született Újhartyánban, szerepel az összeállításban. A betelepülők két csoportba oszthatóak. Az egyik esetben a férj és a feleség valamelyik másik községben kötött házasságot, és onnan költöztek át Újhartyánba. Ilyenkor egyszerű a származásukat és az átköltözés időpontját meghatározni. Máskor a házasságkötés Újhartyánban volt. Ebben az esetben a matrikulában feltüntetett életkor révén lehet a felek származását felkutatni. Az anyakönyv az életkor mellett néhány esetben a származási helyet külön feltünteti. Ezt mindig közli a dolgozat. A források sokszor eltérő helyesírást

alkalmaznak a családok neveinél. Ennek oka az, hogy a neveket hallás után írta be a plébános. A dolgot a nevek német helyesírásához próbált igazodni.

Mint az alábbi adatokból majd kitűnik, a község népessége elsősorban Dunaharasztiból, Soroksárról és Taksonyból való.²³ Néhány család a Csepel-szigetről, Szigetszentmártonból költözött át. A házasság révén Újhartyánba került lakosok szintén ezekből a helységekből, illetve a szomszédos Kakucsról, Inárcsról és Hernádról valóak. Egyesek Ceglédbercelről házasodtak át. Jelentős számban vannak olyanok, akiknek származása nem ismert, de neveik alapján ők is a környező falvakból jöhettek. Természetesen lehet közöttük olyan is, aki közvetlenül Németországból érkezett. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Újhartyán másodlagos alapítású község.

Az elköltözések aránya meglehetősen nagy volt. Sokan települtek át a később alapított Ceglédbercelre. Vecsésre az 1790-es években költözött át néhány család. Örkényben az 1780-as években telepedett le sok újhartyáni. Mások visszatértek szülőfalujukba. Mindez a belső vándorlás nagy méretét jelzi.

Arlath János- Hasser Katalin

házasságkötés: 1752. 01. 31. Taksony
8 gyermekük született Taksonyban, 2 Újhartyánban
1764 és 1767 között költöztek át

Aschenbrenner József- Holl Erzsébet

házasságkötés: 1787. 11. 08. Szigetszentmárton
5 gyermekük született Szigetszentmártonban, 8 Újhartyánban
1798 és 1799 között költöztek át
a férj 1841-ben, a feleség 1834-ben halt meg Újhartyánban

Ekrih Bálint- Kaurtz Dorottya

házasságkötés: 1777. 11. 24. Szigetszentmárton
a feleség az anyakönyv szerint Németország Löffelsterz nevű helységéből való
7 gyermekük született Szigetszentmártonban, 3 Újhartyánban
1788 és 1792 között költöztek át Újhartyánba
mindketten itt haltak meg, a férj 1833-ban

Faith Ferenc- Natz Luca

házasságkötés: 1750. 01. 13. Soroksár
7 gyermekük született Soroksáron, 2 Újhartyánban
1764/65 fordulóján költöztek át
a feleség itt halt meg 1767-ben

Faith János- Saller Katalin

házasságkötés: 1771. 01. 27. Soroksár
10 gyermekük született Újhartyánban

²³ Duharasztiába még az 1690-es években települtek németek. Taksonyt, a klarissza apácák egykori birtokát 1711-től lakják németek.

1771/72 fordulóján költöztek át
mindketten itt haltak meg, a férj 1819-ben, a feleség 1802-ben

Gross Félix- Klötzl Valburga

1779 és 1781 között költöztek át Soroksárról Újhartyánba, itt egyetlen gyermekük született, majd
1784 és 1788 között Dunaharaszttiban 3
1790-ben és 1791-ben már a második feleségétől, Spevak Katalintól születtek gyermekei megint
Újhartyánban, de 1795-ben már Taksonyban voltak
a férj volt a ludimagister (tanító) a községben

Heffler József- Scheffer Anna

1781 és 1789 között költöztek át Soroksárról Újhartyánba
Újhartyánban egyetlen gyermekük született 1789-ben

Hermann János- Schwab Erzsébet

házasságkötés: 1774. 11. 24. Soroksár
2 gyermekük született Soroksáron, 4 Újhartyánban
1778 és 1781 között költöztek át Újhartyánba
itt haltak meg mindketten, a férj 1829-ben, a feleség 1823-ban

Kaltenecker József- Strohmeier Teréz

házasságkötés: 1759. 11. 19. Dunaharaszti
7 gyermekük született Dunaharaszttiban, 4 Újhartyánban
1770 és 1772 között költöztek át Újhartyánba
mindketten itt haltak meg, a férj 1824-ben, a feleség 1793-ban

Kaltenecker Mihály- Ruff Katalin

házasságkötés: 1793. 11. 27. Taksony
1793 és 1795 között költöztek át Újhartyánba
1813-ig 8 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1838-ban, a feleség 1848-ban

Kaltenecker István- Kaltenecker Anna Mária

házasságkötés: 1758. 01. 08. Dunaharaszti
4 gyermekük született Dunaharaszttiban, 7 Újhartyánban
1768 és 1770 között költöztek át Újhartyánba
mindketten itt haltak meg 1803-ban

Keindl Jakab- Wiedemann Mária

házasságkötés: 1769. 11. 21. Soroksár
3 gyermekük született Soroksáron, 3 Újhartyánban
1776 és 1778 között költöztek át Újhartyánba
a feleség itt halt meg 1782-ben

a férj második felesége **Masztzell Orsolya**, akivel 1782. 04. 30-án Újhartyában kötött házasságot
a második feleség 1762-ben született Soroksáron, szülei: János és Nau A.
6 közös gyermekük született Újhartyánban
a férj 1794-ben halt meg Újhartyánban, özvegye Gabler József felesége lett

Kleineisel Lénárd- Stocker Teréz

házasságkötés: 1788. 11. 24. Szigetszentmárton
5 gyermekük született Szigetszentmártonban, 7 Újhartyánban
1798/99 fordulóján költöztek át Újhartyánba
mindketten itt haltak meg, a férj 1825-ben, a feleség 1815-ben

Klementz János- Wilhelm Katalin

házasságkötés: 1808. 02. 01. Újhartyán
a férj származása nem ismert
a feleség az anyakönyv szerint Taksonyból való
1813-ig 4 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1854-ben, a feleség 1851-ben

Klötzl János- Prutzer Anna Mária

házasságkötés: 1776. 11. 27. Soroksár
1 gyermekük született Soroksáron, 9 Újhartyánban
1778 és 1780 között költöztek át Újhartyánba
a feleség itt halt meg 1800-ban

König Mihály- Mönich Anna Mária

házasságkötés: 1800. 11. 24. Újhartyán
a férj az anyakönyv szerint Dunaharasztaból való
a feleség 1777-ben született Soroksáron, szülei: Mihály és Schenk T.
1813-ig 7 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1843-ban, a feleség 1854-ben

Lang Sebestyén- Himmer Anna Mária

házasságkötés: 1792. 05. 29. Soroksár
2 gyermekük született Soroksáron, (de a férj özvegy volt, és az első feleségétől, Glas Évától már korábban született 6 gyermeke Soroksáron)
2 további gyermekük született Újhartyánban
1797 és 1799 között költöztek át Újhartyánba
mindketten ott haltak meg, a férj 1819-ben, a feleség 1831-ben

Lauter Lénárd- Kaltenecker Rozina

házasságkötés: 1784. 01. 12. Újhartyán
a férj 1764-ben született Dunaharasztaban, szülei: Pál és Strohmeier A.
a feleség 1766-ban született Dunaharasztaban, szülei: István és Kaltenecker A.
1784/85 fordulóján Örkényben telepedtek le, ahol 3 gyermekük született
1789 és 1791 között Hernádra költöztek, ahol ugyancsak 3 gyermekük született
1792 és 1795 között visszatértek Újhartyánba, ahol még 4 gyermekük született
mindketten itt haltak meg, a férj 1836-ban, a feleség 1814-ben

Lauter György- Grass Katalin

házasságkötés: 1789. 11. 23. Újhartyán
a férj 1765-ben született Dunaharasztaban, szülei: Antal és Magdolna
a feleség származása nem ismert
10 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1819-ben, a feleség 1828-ban

Mönich Mihály- Schenk Teréz

házasságkötés: 1766. 11. 25. Soroksár
9 gyermekük született Soroksáron, azokkal együtt költöztek át Újhartyánba 1788 és 1792 között
Újhartyánban már nem született gyermekük
itt haltak meg mindketten, a férj 1803-ban, a feleség 1802-ben

Pecker Ádám- Köles Margit

házasságkötés: 1789. 11. 09. Újhartyán
a férj 1765-ben született Soroksáron, szülei: Péter és Erzsébet
a feleség neve nem német eredetű
4 gyermekük született Újhartyánban

Printz Antal- Riesmeier Margit

házasságkötés: 1802. 11. 21. Újhartyán
a férj 1779-ben született Dunaharaszttiban, szülei: Mihály és Kraus M.
a feleség 1786-ban született Örkényben, szülei: Lipót és Kaltenecker R.
2 közös gyermekük született
a feleség 1804-ben meghalt

Raiss Jakab- Durst Anna

2 gyermekük született Soroksáron, majd onnan 1780 és 1783 között átköltöztek Újhartyánba, ahol 6 gyermekük született
a férj volt a község orvosa
mindketten itt haltak meg, a férj 1807-ben, a feleség 1829-ben

Riesmeier György- Raiminckhoffer Anna Mária

házasságkötés: 1751. 05. 04. Dunaharaszti
6 gyermekük született Dunaharaszttiban, 4 Újhartyánban
1760 és 1767 között költöztek át Újhartyánba
mindketten itt haltak meg, a férj 1804-ben, a feleség 1793-ban

Saller János- Pehl Anna Mária

házasságkötés: 1762. 11. 22. Soroksár
5 gyermekük született Soroksáron
1774 és 1779 között Inárcsra költöztek, itt egyetlen gyermekük született
1779 és 1783 között Újhartyánba költöztek, ahol szintén 1 gyermekük született
mindketten itt haltak meg, a férj 1803-ban, a feleség 1807-ben

Saller József- Riesmeier Anna Mária

házasságkötés: 1785. 11. 22. Újhartyán
a férj 1764-ben született Soroksáron, szülei: János és Pehl A.
a feleség 1769-ben született Újhartyánban, szülei: György és Raiminckhoffer A.
12 gyermekük született Újhartyánban
a férj itt halt meg 1834-ben

Schenk István- Trapp Anna Mária

házasságkötés: 1777. 11. 13. Taksony
egyetlen gyermekük született Taksonyban, 5 Újhartyánban
1778 és 1781 között költöztek át Újhartyánba
mindketten itt haltak meg, a férj 1819-ben, a feleség 1794-ben

Schmied Henrik- Finck Erzsébet

házasságkötés: 1785. 01. 24. Újhartyán
származásuk nem ismert
12 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1812-ben, a feleség 1837-ben

Schultz Károly- Saller Mária

házasságkötés: 1809. 11. 26. Újhartyán
a férj származása nem ismert
a feleség 1793-ban született Újhartyánban, szülei: József és Riesmeier A.
1813-ig 2 gyermekük született Újhartyánban

Schwab János- Strohmeier Anna

házasságkötés: 1776. 11. 25. Dunaharaszti
3 gyermekük született Dunaharaszttiban, 2 Újhartyánban
1780 és 1784 között költöztek Újhartyánba
a feleség 1789-ben halt meg Újhartyánban

a második feleség **Trapp Katalin**, akivel 1789. 06. 31-én kötött házasságot Újhartyánban
a feleség az anyakönyv szerint Taksonyból való
2 közös gyermekük született Újhartyánban

Schwäbisch József- Otth Anna

házasságkötés: 1787. 10. 28. Újhartyán
a férj származása nem ismert
a feleség 1770-ben született Soroksáron, szülei: János és Hermann L.
9 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1831-ben, a feleség 1839-ben

Seidenleder Tamás- Schweier Erzsébet

házasságkötés: 1809. 11. 22. Örkény
a férj 1789-ben született Újhartyánban, szülei: Ulrik és Arlath T.
a feleség 1791-ben született Örkényben, szülei: Mátyás és Prabst A.
1813-ig 2 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1865-ben, a feleség 1847-ben

Tunner Márton- Reder Anna Mária

házasságkötés: 1784. 09. 05. Újhartyán
a férj származása nem ismert
a feleség 1764-ben született Dunaharaszttiban, szülei: Abdrás és Wagner E.
4 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg 1819-ben

Wallner Márton- Hermann Viktória

házasságkötés: 1771. 07. 28. Újhartyán
a férj 1740-ben született Dunaharaszttiban, szülei: József és Anna Mária
a feleség származása nem ismert
3 gyermekük született Újhartyánban
a feleség itt halt meg 1785-ben

Zumft Mihály- Kaltenecker Erzsébet

házasságkötés: 1795. 11. 25. Újhartyán
a férj 1773-ban született Taksonyban, szülei: Ferenc és Hackl M.
a feleség 1779-ben született Újhartyánban, szülei: József és Strohmeier T.
1813-ig 9 gyermekük született Újhartyánban
mindketten itt haltak meg, a férj 1842-ben, a feleség 1835-ben

Ezen német telepeseken kívül megfordultak Újhartyánban még mások is. A következő családoknak csak egy-egy gyermeke született itt. Róluk azonban semmilyen más adat nem ismert, még a szomszédos településekről sem. Amilyen hirtelen tűntek fel, olyan gyorsan tovább is költöztek. A község történetében nem volt jelentős szerepük. A családok többsége a falu alapítása utáni első 10 évben járt itt, amikor a legnagyobb méretű volt az elköltözések aránya. Csak a teljesség végett kerülnek felsorolásra. A zárójelben lévő adat a gyermekük születési évét jelenti.

Berger Mihály- Stattner Teréz (1808)

Braun András- Schleiss Mária (1766)

Eder András- Rozália (1767)
Edler József- Kaltenecker Magdolna (1790)
Eigner Antal- Schmied Anna Mária (1773)
Engel Ferenc- Mária Teréz (1766)
Faith Mihály- Otth Franciska (1794)
Felzer Sebestyén- Foltenbacher Margit (1792)
Fuss Keresztély- Erzsébet (1772)
Gessler György- Grull Teréz (1773)
Gross Lénárd- Mischenberger Rozina (1773)
Haick István- Tonler Erzsébet (1783)
Huck János- Zrieser Mária (1769)
Klazner Vencel- Rauner Anna Mária (1783)
Madl János- Hell Klára (1770)
Massfeller János- Hermann Viktória (1767)
Mezner Márton- Scheffer Éva (1784)
Moron György- Engelmann Mária (1779)
Müller Mátyás- Parter Anna (1773)
Nachtigall János- Poltz Katalin (1782)
Pecker György- Maises Margit (1798)
Rieder Tamás- Drasf Veronika (1766)
Rieser Tamás- Turner Anna Mária (1767)
Schleiss András- Ellenbacher Klára (1769)
Schreck Márton- Sebarth Magdolna (1778)
Schuster Ferenc- Anna Mária (1779)
Treer József- Rauner Katalin (1773)
Wolfahrt Mátyás- Hölztl Anna Mária (1770)
Wolff Ferenc- Fall Rozália (1802)